

УДК 159.947 3

Л.М. Король,
кандидат психологічних наук, доцент;
С.М. Максимець,
кандидат психологічних наук, в.о. доцента
(Житомирський педуніверситет)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ СУЧАСНИХ УЧНІВ

Виявляються психологічні особливості становлення пізнавальної самостійності сучасних учнів та шляхи їх розвитку в навчанні.

Добре відомо, що успіхи молодшої людини спочатку в учбовій роботі, а потім і в виборі життєвого шляху та досягненні поставленої мети в значній мірі залежать від того, як вона вміє переборювати труднощі, чи вміє наполегливо й *самостійно* працювати. Навіть великі здібності людини та її обдарованість не можуть самі по собі забезпечити досягнення цілі, якщо здібна чи, навіть, талановита людина не звикла працювати систематично і самостійно.

Отже, самостійність учня є умовою успішного розвитку його особистості, лежить в основі активності в пізнавальній діяльності та інших сферах життя. Тому розвиток самостійності школярів у процесі навчання та виховання постає як одне з головних питань психолого-педагогічної науки, педагогічної практики та першочергове завдання сучасного вчителя.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про величезне значення проблеми самостійності, зростання інтересу до неї з боку вчених і учителів, теоретичну нечіткість та недостатню розробленість в психології.

Зацікавленість проблемою самостійності не випадкова: вона тісно пов'язана з інтересом до питань психології особистості, з одного боку, і з потребою вирішення в конкретно-психологічному плані філософської проблеми свободи волі і необхідності – з іншого.

Вивченням самостійності займалися і раніше, в основному педагоги і вихователі дитячих закладів. Психологи, хоч і приділяли увагу цій властивості, але лише як якості особистості і описували її за допомогою інших особистісних характеристик. Крім того, дослідження явищ самостійності мали переважно описовий характер.

Зважаючи на актуальність проблеми самостійності сучасних школярів і необхідність її вирішення, мету нашого дослідження ми вбачали у вивченні психологічних особливостей її прояву в учбовій діяльності учнів різного віку та визначенні умов, і засобів розвитку в навчально-виховному процесі.

За тлумачними словниками та характеристикою в науковій літературі "самостійність" визначаємо як властивість і стан, уміння діяти без сторонньої допомоги або керівництва, самостійної дії. Коли йдеться про значення слова "самостійний" як характеристику людини, людської діяльності, то вживаються такі синоніми: вільний, незалежний, рішучий, з власної ініціативи і здійснений своїми силами, без чужої допомоги, сторонніх впливів та керівництва. Із вказаних тлумачень значення слова "самостійність", впливає її приналежність до вольової сфери особистості. Вона характеризує людину (учня), насамперед, з точки зору наявності чи відсутності у її діях вольових зусиль.

Поняття самостійності тісно пов'язане з поняттям пізнавальної активності, хоч вони і не тотожні. Пізнавальна активність і пізнавальна самостійність взаємно посилюють одна одну, виступають якісними характеристиками пізнавальної діяльності.

Ефективність оволодіння знаннями, уміннями і навичками вища тоді, коли цей процес спрямовується вчителем так, що в ньому залишається місце для доцільної самостійної пізнавальної активності учнів. Учбова самостійність – це здатність, яка проявляється в умінні власними силами, без сторонньої допомоги вирішувати поставлені вчителем чи самими учнями завдання, використовуючи при цьому нові раціональні способи роботи, та в стійкому бажанні та прагненні не лише на вимогу вчителя, а й за власним почином активно брати участь в учбовій роботі, що здійснюється на уроці.

Пізнавальна самостійність включає дві сторони: суб'єктивну – мотиваційну (спонукальну) та об'єктивну – володіння узагальненими знаннями, уміннями та навичками. Ці сторони тісно взаємопов'язані і складають органічну єдність.

Наше дослідження проводилось в 1-3 класах та у 7-х класах ЗОШ №3 і №25 м. Житомира та в 10-х спеціалізованих класах Житомирського обласного педагогічного ліцею. В процесі вирішення поставлених завдань був створений та застосований комплекс варіантів модифікованих нами відповідно до проблеми дослідження психодіагностичних методик.

Дані нашого дослідження вказують на основні тенденції розвитку самостійності учнів початкових, середніх і старших класів.

Дані дослідження, за допомогою модифікованої нами методики фільм-тест Р. Жилия, свідчать, що рівень самостійності дітей у різних ситуаціях і сферах діяльності різний, та існує певна відмінність у цьому плані між хлопчиками і дівчатками. Так, у проведенні вільного часу (прогулянки, ігри, побутові справи) молодші школярі надають перевагу самостійності, особливо хлопчики; виконувати домашні завдання більшість учнів других-третьох класів прагне у присутності дорослих. Індивідуальні бесіди зі школярами про те, як вони виконують домашні завдання – самостійно чи за допомогою дорослих, самі шукають відповідь у підручнику при зіткненні з труднощами чи звертаються до старших, ровесників, - показали, що біля 70% третьокласників намагаються отримати допомогу з боку батьків, однокласників. При цьому учні з високою успішністю у навчанні надають

перевагу самостійному виконанню домашніх завдань, а діти з посередніми результатами в учінні цю роботу часто виконують зі старшими.

Отримані нами дані свідчать також про те, що хлопчики більше люблять завдання репродуктивного характеру – списувати текст, читати, а дівчатка – складати оповідання, фантазувати, малюючи. 30% досліджуваних учнів 3 класу серед цікавих для них завдань вказують розв'язання задач. Однак, спостереження за роботою школярів на уроках математики дають підстави твердити, що рішення задач не вимагають від учнів пізнавальної активності і самостійності, вони зводяться до впізнання типу задачі та застосування відомого способу виконання.

З метою виявлення особливостей прояву самостійності учнями на уроках та в групі продовженого дня, нами був складений опитувальник, який ми використали як схему спостереження за роботою учнів та опитування вчителя і вихователя продовженого дня. Результати підтверджують попередні дані про вищий рівень самостійності (прагнення до неї і здатність проявляти) у учнів з високими успіхами у навчанні.

Для встановлення тісного зв'язку між умінням самостійно виконувати завдання і учбовою успішністю, підраховано коефіцієнт рангової кореляції між показником якості самостійно виконаного візерунку (методика "Графічний диктант") та середнім балом успішності за четверть з основних предметів. Коефіцієнт виявився дуже високим – 0,9.

Протягом двох років навчання в початкових класах здатність учнів самостійно виконувати завдання вчителя значно зростає. На це вказують результати співставлення робіт учнів третіх і перших класів, виконаних за згаданою вище методикою. На етапі самостійного виконання завдання помилки припустили в обох візерунках 11,1% третьокласників, в одному – 7,4%, інші 81,5% досліджуваних виконали правильно. Результати першокласників відповідно становлять 21,9% неправильно зроблених візерунків, 18,8% з певними помилками і лише 59,3% учнів першого класу з завданням впорались.

Однак, як бачимо, рівень учбової самостійності учнів третіх класів залишається в цілому ще недостатньо високим і потребує створення умов для її підвищення.

Дослідження, проведене в сьомому класі, показало, що учні-підлітки схильні радитись з дорослими у ситуаціях прийняття рішення, хоч не завжди слідує, як показують спостереження та їх відповіді, цим порадам.

Встановлено, що самостійність учнів-підлітків також різна у різних значимих для них ситуаціях та видах діяльності. Прагнення до самостійності та здатність проявити її вища у здійсненні щоденних побутових справ, проведенні вільного часу. Значно нижчий рівень при виконанні учбової діяльності. Так, біля 70% семикласників не люблять завдання на самостійну роботу.

Нами виявлена завищена самооцінка самостійності у багатьох підлітків, що свідчить про розуміння ними важливості цієї якості для людини, зокрема учня, вікове прагнення середніх школярів до самостійності і незалежності від дорослих.

Проведене нами дослідження дозволило виявити різницю у вмінні учнів різного віку чітко виконувати вказівки вчителя та самостійно продовжувати цю ж роботу. Учні всіх класів гірше справилися з самостійним виконанням роботи. Однак, якість самостійних робіт третьокласників та семикласників підвищується у порівнянні з першим класом і становить відповідно 60%, 52%, 45%. Ці дані також свідчать про зростання з віком самостійності школярів.

Дослідження пізнавальної самостійності старшокласників проводились в спеціалізованих класах: 10-У (українська мова та література) та 10-М (фізика та математика) Житомирського обласного педагогічного ліцею.

Для виявлення рівня самостійності старшокласників було використано опитувальник, який містить десять тверджень. На кожне із тверджень досліджувані давали одну із відповідей: "так", "скоріше так", "ні", "скоріше ні", які оцінювались відповідно до інструкції. Максимально можлива кількість балів – 10, сума балів свідчить про певний рівень самостійності:

1-3 бали – низький рівень;

4-6 – середній;

7-10 – високий.

Підраховувався середній бал по класу, який вказував на рівень самостійності класу в цілому.

Отримані нами результати дослідження за цією методикою, проведеного в 10-му математичному та 10-му гуманітарному класах вказують на перевагу в них учнів з високим та середнім рівнем розвитку самостійності. Так, серед учнів-математиків 75% мають 7 і більше балів, решта – 25% від 4 до 6, середній показник балів по класу становить – 7,8 бали.

У класі з профілюючими предметами мова та література загальний показник 6,4 бали, що вказує на загальний середній рівень розвитку самостійності. Високий рівень мають 70% досліджуваних, середній - 17%, низький - 13% (по 3 бали кожен із них).

Нижчий показник самостійності учнів гуманітарного класу порівняно з математичним, ми пояснюємо складністю учбових предметів, що вивчаються учнями-математиками і потребують від них більшої наполегливості, вольових зусиль в цілому та самостійності, зокрема.

Дані визначення рівня самостійності при виконанні домашніх завдань свідчать про те, що більшість десятикласників намагаються готувати їх самостійно – 89% учнів гуманітарного класу та 76% математичного. Однак, велика кількість школярів вказує, що "коли не може зробити домашню роботу, то списує" – 56: математиків і 48% гуманітаріїв; "просить допомогу" – 44% і 45%; 8% учнів математичного класу – "виконують як-небудь".

Отже, значна частина досліджуваних старшокласників надає перевагу списуванню над можливістю попросити допомоги або пошукати відповідь у інших джерелах. Значно більша кількість учнів гуманітарного класу

(94%) користується додатковою літературою при виконанні домашніх завдань, ніж учнів математичного (всього 62%). В певній мірі це можна пояснити специфікою профілюючих предметів.

Наступне дослідження було спрямоване на вивчення оцінки старшокласниками своїх власних можливостей та успіхів в учбовій діяльності, місця самостійності в ній.

Виявилось, що самостійність виконання певних завдань учнями різних класів неоднакова. Так, опрацювати матеріал підручника більшість учнів, (хоч і не переважна) прагне самостійно 61% (10-М) і 59% (10-У). Коли ж йдеться про виконання конкретних завдань (рішення прикладів, задач, тощо), то більшість учнів математичного класу (39% і 44%) прагнуть допомоги вчителя чи друзів і батьків, меншість – всього 17% - самостійності. 66% учнів класу з поглибленим вивченням української мови та літератури самостійні, за їх власною оцінкою.

Останньою методикою у нашому дослідженні, яке складалось із двох серій, була методика оцінки та самооцінки запропонованих ліцеїстам якостей особистості, в тому числі й самостійності:

старанність	веселість
дисциплінованість	скромність
кмітливість	чуйність
начитаність	самостійність
чесність	щедрість
справедливість	безкорисливість
розум	доброта
відповідальність	обачливість
працелюбність	

В 1серії десятикласникам пропонувалось розташувати ці якості в порядку необхідності їх для досягнення успіху в учбовій діяльності та життєво важливої мети.

Результати по 10-му математичному класу такі: самостійність поставили на

1 місце – 7,5%	10 місце – 18%
2 місце – 7,5%	11 місце – 0
3 місце – 10%	12 місце – 3%
4 місце – 3%	13 місце – 0
5 місце – 10%	14 місце – 0
6 місце – 10%	15 місце – 3%
7 місце – 7,5%	16 місце – 7,5%
8 місце – 10%	17 місце – 0
9 місце – 3%	

Учні 10-го гуманітарного класу самостійність оцінили таким чином:

1-4 місце – 0	11 місце – 6%
5 місце – 10%	12 місце – 0
6 місце – 10%	13 місце – 0
7 місце – 7,5%	14 місце – 6%
8 місце – 10%	15 місце – 0
9 місце – 3%	16 місце – 6%
10 місце – 16%	17 місце – 22%

Встановлено, що самостійність, на думку більшості старшокласників, особливо гуманітарного класу, не належать до найважливіших якостей, що визначають успіх у життєвих та учбових справах.

У 2 серії дослідження школярі мали вибрати із списку запропонованих 5 якостей, найбільш притаманних їм самим.

31% учнів математичного класу вказали на самостійність, як притаманну їм рису, і лише 22% гуманітарного класу визнали її наявною у себе.

Результати цього дослідження до певної міри можуть вважатися показником недооцінки старшокласниками самостійності як важливої морально-вольової якості, необхідної сучасній людині.

Таким чином, у шкільному віці, як і на інших вікових етапах психічного розвитку людини, її шлях до самостійності є поступовим рухом від невміння самостійно приймати рішення і потреби в допомозі дорослого до вміння і здатності обходитися власними силами. Самостійність школярів розвивається через постійне розв'язання протиріч між прагненням дитини до спільної діяльності з дорослим – і тенденцією дорослих привчати дітей до самостійності; між потягом дитини до волі вибору, незалежності у вчинках і судженнях – і обов'язком дорослих постійно вводити дитячу ініціативу в рамки норм.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, передового педагогічного досвіду та наш власний педагогічний досвід дозволяють стверджувати, що пізнавальна самостійність формується лише в процесі активної учбової діяльності самих школярів, яка вимагає від них прояву самостійних зусиль думки, волі, почуттів та дій в умовах застосування вчителем розвиваючих методів навчання. Пізнавальна самостійність формується в пошуковій діяльності: процесі відбору учнями потрібних знань і способів виконання завдань та самостійному пошуку з метою отримання нових знань і способів дій.

Пізнавальна самостійність школяра – це результат досконалої системи навчання, виховання і розвитку учнів, спрямованої на формування розумової та практичної самостійності як якості особистості школяра.

Розвитку самостійності учнів сприяє поступове збільшення обсягу самостійних завдань і їх урізноманітнення, застосування творчих робіт у поєднанні з роботами тренувального характеру.

Важливим засобом розвитку самостійності, зокрема, пізнавальної, кожного учня є диференційоване навчання. Воно забезпечує оптимальні умови для учіння кожного школяра, базується на врахуванні можливостей і труднощів, передбачає подачу саме для нього призначеного завдання.

Одним із шляхів формування самостійності учнів є постановка їх у ситуацію вибору: теми написання твору із певної кількості запропонованих, варіанту завдань з математики на контрольній чи самостійній роботі, теми реферату, тощо. Особливо ефективними у старших класах стає проведення дискусій і диспутів на уроці та в позаурочний час.

Матеріал надійшов до редакції 19.09.03 р.

Король Л.Н., Максимець С.М. Психологические особенности развития познавательной самостоятельности современных учеников.

Выявляются психологические особенности становления познавательной самостоятельности современных учеников и пути их развития в обучении.

Korol L.N., Maksimets S.N. The psychological peculiarities of the development of the cognitive independence of the modern pupils.

The article considers the psychological peculiarities of the development of the cognitive independence of the modern pupils and the ways of their development in the teaching process.